

Nu 6.600 woorden (inclusief verwijderbare voetnoten)

HOOFDSTUK 6

PROPAGANDA EN OORLOG

Waarin we om te beginnen zien, dat het soms bij oorlogen betrekkelijk gemakkelijk is, om de media allerlei gruwelverhalen te laten publiceren die goeddeels uit de duim gezogen zijn. En hoe belanghebbenden proberen daarvan gebruik te maken – ook aan westerse kant.

Zelf willen we trouwens ook niets liever dan onszelf moreel meerderwaardig voelen aan barbaarse anderen. Helaas leert onderzoek dat ook gewone mensen uit beschaafde landen makkelijk tot excessen te brengen zijn. Ook Amerikanen en Britten, Fransen en Nederlanders, hebben bij oorlogen hele dorpen met honderden bejaarden, vrouwen en kinderen vermoord – en vervolgens alles gedaan om het stil te houden. De gevaarlijkste hersenspoeling is die waarbij wij onszelf wijsmaken dat zoiets alleen anderen overkomt.

(Afwijkende letter)

Verleider de Emir van Koeweit

VOORBEELD ZES:

DE GRUWEL VAN DE BABYMOORDEN

Propaganda wordt dus helaas niet alleen door onze tegenstanders bedreven, maar ook door onze medestanders. Opvallende voorbeelden komen uit de Golfoorlog. Na de Iraakse inval in het kleinere maar schatrijke Koeweit, begin Augustus 1990, waren westerse strategen ervan overtuigd dat hier dringend ingegrepen moest worden. Maar het publiek, de media en zelfs de politici waren niet zomaar bereid om eigen militairen te sturen. Een dozijn uitgeweken kapitaalkrachtige hoge functionarissen vormde daarom een lobby: Citizens for a Free Kuwait. Het huurde een groot public relations bureau in, dat de belangen voor meer twijfelachtige regimes waarnam: Hill & Knowlton. Dat ontving volgens een onderzoek van John McArthurs van het Amerikaanse *Harper's Magazine* in vijf maanden ruim tien miljoen dollar, zette landelijk honderdtwintig mensen op de zaak, en begon een stroom 'sound-bites' en 'photo -ops' te organiseren, die de opinie moesten omdraaien.¹

Ongeveer tachtig procent van het werk in Koeweit werd op dat moment door buitenlanders gedaan: van hoog tot laag. Zo werkten er in ziekenhuizen veel buitenlandse artsen, die het land kort voor en na de invasie ontvluchtten. Enerzijds waren er berichten, dat de zuigelingensterfte in een kraamkliniek hierdoor was toegenomen. In de

twee maanden voor de invasie waren er negentien pasgeborenen gestorven, in de drie weken erna nog eens elf. Op 24 Augustus zouden alle 30 gezamenlijk zijn begraven. Anderzijds waren er ook berichten, dat Iraakse soldaten hier en daar kostbaarheden hadden gestolen. Deze twee elementen gezamenlijk werden ontwikkeld tot het grootste baby gruwelverhaal van de eeuw – volgens het aloude Herodes-schema uit het Oude Testament.

Op 5 September citeerde het Britse conservatieve dagblad *The Daily Telegraph*, dat altijd goede connecties met de militaire en inlichtingendiensten heeft, voor het eerst de schokkende bewering van een gevluchte Koeweitse minister. Die zei dat Irakezen babies uit hun Koeweitse couveuses hadden gehaald, teneinde die apparaten mee naar huis te nemen. Twee dagen later citeerde een bericht van het Britse persburo Reuters, onder meer afgedrukt in de *Los Angeles Times*, een anonieme Amerikaanse vrouw uit San Francisco die Koeweit met een groep anderen zojuist zou zijn ontvlucht. Deze ‘Cindy’ kwam ook met het verhaal van de couveuse-babies, naast andere gruwelen. In strijd met het vaste journalistieke gebruik werden er geen achternaam of andere details gegeven, hoewel er in haar geval weinig reden leek om voor represailles te vrezen.

De pressiegroep ‘Citizens for a Free Kuwait’ en het PR-buro Hill & Knowlton namen het verhaal echter dankbaar over, breidden het uit, en probeerden het meer geloofwaardigheid te geven door ‘ooggetuigen’ ten tonele te voeren. Hill & Knowlton had zeer goede connecties met topmensen uit de beide grote partijen, uit het Huis van Afgevaardigden en de Senaat, en uit het Witte Huis. Dit kwam ook goed van pas bij haar verdediging van de belangen van andere cliënten, zoals de militaire regiems van Turkije en Indonesië (die overigens zèlf delen van buurlanden bezetten, en notoire schenders van mensenrechten waren).

Hill & Knowlton had in zijn gebouw gratis kantoorruimte ter waarde van zo’n drieduizend dollar per maand ter beschikking gesteld aan een instelling met de indrukwekkende naam ‘Human Rights Foundation’. Die was vijf jaar eerder opgericht door de Democratische afgevaardigde Tom Lantos, en de Republikeinse Edward Porter. Zij waren samen ook voorzitter van het ‘mensenrechten overleg’ in het Huis van Afgevaardigden. Op verzoek van Hill & Knowlton organiseerden zij nu op 10 October een ‘hearing’ over mensenrechten-schendingen in Koeweit. Let wel: men wekte later de indruk dat het een officiële hearing van het Huis was, maar dat was het helemaal niet. Het was een hearing van het onofficiële ‘overleg’: de getuigen stonden zo niet onder ede, en konden dus ook niet vervolgd worden voor leugentjes om bestwil.

Bij de hearing werd opnieuw melding gemaakt van de moord op de couveuse-babies, maar ditmaal door zogeheten ooggetuigen. Het

aangrijpendste verhaal was dat van het 15-jarige meisje Nayirah, die in tranen vertelde dat ze als vrijwilligster had geholpen in het Al Addan hospitaal. Om mogelijke represailles te vermijden, zo heette het, kon haar achternaam niet worden gegeven. Ze zei dat ze met eigen ogen had gezien hoe Iraakse soldaten 'babies uit de couveuses haalden, de couveuses meenamen, en de babies achterlieten om op de koude vloer te sterven'. President Bush nam het gruwelverhaal een paar dagen later voor het eerst over in een verkiezingsspeech, en gebruikte het in de daaropvolgende vijf weken maar liefst vijf maal.

Weer een maand later dook er een nieuwe ooggetuige op: de arts Dr. Ali Al-Hawil. Hij zei dat hij zelf in Augustus leiding had gegeven aan het begraven van vijftig te vroeg geboren babies, die uit hun couveuses waren gehaald. Op 27 November wist Hill & Knowlton ten behoeve van de Koeweitse regering in ballingschap zelfs een audiovisuele presentatie over de gruwelen te organiseren voor de Veiligheidsraad van de Verenigde Naties in New York: waarvoor bij hoge uitzondering toestemming werd gegeven door de voorzitter – toevallig juist een Amerikaan. Dit leidde er toe dat de Veiligheidsraad twee dagen later toestemming gaf voor gebruik van geweld tegen Irak. Overigens bleek later dat maar liefst vijf van de zeven ooggetuigen die in de VN waren gehoord, valse namen hadden opgegeven.

Op 19 December kwam Amnesty international met een rapport van meer dan tachtig pagina's over mensenrechten schendingen in Koeweit. Veel daarvan waren vermoedelijk waar, maar een deel misschien ook niet. Twee anonieme artsen bevestigden bijvoorbeeld dat niet minder dan 312 couveuse-babies waren vermoord. Dat deed de deur dicht. Afgevaardigde Stephen Solarz diende een motie in, waarin hij het couveuse-baby verhaal uit het Amnesty-rapport aanhaalde, en de president definitief toestemming gaf om de oorlog tegen Irak te beginnen. Op 8 Januari nam het Huis de motie aan, op 12 Januari de Senaat – zij het met een uiterst krappe meerderheid van 52 tegen 47 stemmen. Veel voorstemmers haalden het couveuse-baby gruwelverhaal uitdrukkelijk aan in hun stemverklaring.

Het verhaal speelde dus een sleutelrol bij de beslissing om militair in te grijpen, maar was het ook waar? Iets kritischer journalisten hadden meteen al het gevoel dat er iets niet klopte. Volgens deskundigen waren er namelijk nooit 312 couveuses in Koeweit geweest, hooguit 130. Daarvan zouden er heel misschien 2 gestolen kunnen zijn, en op het moment van de inval lagen er vermoedelijk sowieso maar een paar babies in couveuses – zo meldt het boek *Second front* van de genoemde John McArthur, dat later alle details gaf.

Een Palestijnse arts die in Koeweit was geweest, had het verhaal al op 30 September tegenover *The Seattle Times* ontkend. Een IJslandse arts

die in Koeweit was geweest, ontkende het verhaal op 10 December opnieuw tegenover *USA Today*. Waar het verhaal zèlf gretig door de media was overgenomen, kregen de ontkenningen daarentegen nauwelijks aandacht. De kritische commentator Alexander Cockburn had daarom op 17 Januari in de *Los Angeles Times* een frontale aanval geopend op de ‘couveuse mythe’, maar de bombardementen waren toen al begonnen, spoedig gevolgd door het grondoffensief.

De mensenrechten-organisatie Middle East Watch, meer gespecialiseerd en met andere experts dan Amnesty International, had zich van het begin af aan voorzichtiger betoond. Een Koeweitse arts die het verhaal op een Saoedische persconferentie had herhaald, bleek namelijk niet in staat om met verifiëerbare gegevens te komen – zo zei hun onderzoeker Aziz Abu-Hamad. Systematische navraag bij gevlucht medisch personeel leverde ook al geen bevestiging op. Weliswaar durfde MEW aanvankelijk niet met de twijfels naar buiten te komen, maar toen ster-verslaggever Peter Jennings van de grote televisie-omroep ABC bij hen om een bevestiging van het couveuse-verhaal kwam weigerden ze uitdrukkelijk om die te geven.

Pas toen de overwinning op Irak goed en wel een feit was, zond het grote televisiejournaal *ABC News* haar verslaggever John Martin naar Koeweit om de zaak verder uit te zoeken. Medio maart interviewde hij de directeur van de Koeweitse gezondheidszorg en zijn vrouw die op haar beurt hoofd van de zuigelingenverzorging was in de kraamkliniek. ‘Nee, ze [de Irakezen] haalden ze [de babies] niet uit hun couveuses’, zei hij. En na doorvragen: ‘Ik denk dat het iets voor propaganda is’. Geen enkele dokter ter plaatse bleek zo’n wandaad met eigen ogen gezien te hebben, zelfs niet in het eerder uitdrukkelijk genoemde Al Addan hospitaal. De Canadese Dr. Chu die voor de World Health Organization de oorlogsschade kwam opnemen, zag tot zijn verbazing dat alle couveuses overal nog stonden. Ook onderzoeker I. Pollock kon geen enkele getuige vinden die het verhaal kon bevestigen.

Onderzoeker S. Stiles van Amnesty International sprak met meer dan een dozijn artsen van verschillende nationaliteiten die ter plaatse waren geweest, en niets in die zin hadden gemerkt. Amnesty zag zich dan ook gedwongen om de eerdere bewering dat 312 couveuse-babies waren vermoord, officieel in te trekken. De verklaringen van twee anoniem gebleven Koeweitse artsen waarop zij zich hadden gebaseerd, bleken bij nader inzien niet geloofwaardig. Ze waren dus gemanipuleerd door Citizens for a Free Kuwait en topfunctionarissen van het regiem.

Maar waar kwam dan het emotionele verhaal van het 15-jarige meisje Nayirah vandaan: de kroongetuige in het Amerikaanse Huis van Afgevaardigden? Na lang zoeken kon McArthur in de *New York Times* haar ware identiteit onthullen. Zij bleek ... de dochter van de Koeweitse

ambassadeur in Washington, die bij haar verklaring zelf iets verderop had gezeten, en die op zijn beurt gecoached werd door de PR-adviseurs van Hill & Knowlton. Voorzitter Porter van het Mensenrechten-overleg in het Huis, verklaarde achteraf dat hem dit niet was verteld. En dat het hem had moeten zijn verteld, omdat het een ander licht wierp op de motieven en geloofwaardigheid van de getuige. Overigens is er achteraf een Canadese documentaire gemaakt met de belangrijkste getuigen à charge en à décharge, en waarvan in Nederland later delen werden uitgezonden door het actualiteiten-programma *Nieuwslijn* van Veronica tv (op 23 Febr. 1993).ⁱⁱ

Een voormalige medewerker aan de Hill & Knowlton campagne, marketing-deskundige D. Alsop, verklaarde daarin vrolijk lachend dat emoties bij dit soort van dingen altijd de doorslag gaven. ‘Als je eraan terugdenkt, dan zie je in je herinnering [nog steeds] bepaalde van die beelden en verhalen. Het resultaat dat wij nastreefden, kwam er ook’, zo zei hij zelfverzekerd. Latere pogingen van CFK, H&K en de Amerikaanse regering om nieuwe anonieme getuigen op te laten voeren (onder andere door het grote detective-buro Kroll Associates) overtuigden niemand meer. Het was overigens maar één van de vele voorbeelden van welbewuste mediamanipulatie in de Golfoorlog die later gedocumenteerd werden. (Ik heb daarover destijds, en bij de tiende verjaardag van de Iraakse inval opnieuw, uitvoerig geschreven in *De Groene* en andere bladen).ⁱⁱⁱ

Nevenschade en ZURE BOMMEN

De belangrijkste nieuwsbron bij westerse militaire interventies is tegenwoordig CNN: het heeft goede betrekkingen met het Amerikaanse Ministerie van Defensie, en er is in dergelijke gevallen meestal een Pentagon-verbindingman op de redactie. Tijdens het Kosovo conflict van begin 1999 kreeg de CNN ploeg die in de televisie-studio van de Joegoslavische hoofdstad Belgrado werkte zo op een gegeven ogenblik vanuit het hoofdkwartier in Atlanta de tip dat het beter was daar weg te gaan, en de technische begeleiding van verdere uitzendingen over te laten aan plaatselijk personeel. Vlak daarna werd door een bekende CNN presentator een fax verzonden aan de Servische Minister van Voorlichting Aleksander Vucic. Met het verzoek om twee dagen later in de studio aanwezig te willen zijn, om vragen te beantwoorden in zijn wereldberoemde talk-show *Larry King Live*. En zich zoals gebruikelijk een half uur tevoren te melden voor de schmink.

Tien minuten na het vervolgens afgesproken tijdstip raakte een Nato-raket precies die opmaakruimte, en veranderde de tv-studio's naar

verluidt in een ‘roze mist’ met het bloed van een groot aantal burger-medewerkers. De Minister was echter een kwartier te laat geweest en dus op het nippertje ontkomen. Volgens CNN ging het slechts om een ‘toevallige samenloop van omstandigheden’, volgens critici hadden ze zich door het Pentagon laten gebruiken. Het verhaal kreeg als ‘Servische propaganda’ weinig aandacht in de westerse media, maar staat onder meer in de allerlaatste bijgewerkte editie van het standaardwerk van Philip Knightley over oorlogsverslaggeving en propaganda, *The first casualty*. Tesamen met een heleboel andere onthullende informatie over de geraffineerde manipulatie van de vrije media inzake de Golf en Kosovo door westerse instellingen.^{iv}

Propaganda

Propaganda. Het woord propaganda komt van het Latijnse werkwoord ‘propagare’ voor ‘verbreiden’. In de loop der eeuwen is de nadruk daarbij steeds meer komen te liggen op het verbreiden van ideeën of van een ideologie: van de eigen kijk op de wereld. Na de reformatie stelde de Rooms Katholieke kerk zo bijvoorbeeld een ‘Congregatio de Propaganda Fide’ in, een speciale afdeling voor de verbreiding van het geloof. Naast de verbreiding van godsdienstige denkbeelden door zending en missie werd vanaf de Amerikaanse en Franse revoluties aan het eind van de achttiende eeuw ook de verbreiding van wereldse ideeën over ‘vrijheid, gelijkheid en broederschap’ steeds belangrijker.

Beschaving en barbarij. Staten en volken hadden sinds mensenheugenis conflicten gehad over soevereiniteit en grenzen, migranten en hulpbronnen. Daarbij claimden ze echter altijd steevast dat het niet om conflicten over materiële belangen ging, maar om morele beginselen. Zijzelf zouden daarbij steeds de hoogste vorm van beschaving (zoals christendom en humanisme) belichamen, en hun tegenstanders de laagste vorm van barbarij. De tendens werd nog sterker toen vanaf de negentiende eeuw steeds grotere bevolkingsgroepen rechtstreeks werden ingeschakeld: in internationale allianties, met massale legers van dienstplichtigen, en veel burgers thuis in de wapenproductie. Bij de Eerste en Tweede Wereldoorlog speelde propaganda dan ook een steeds grotere rol, en de twintigste eeuw kende wellicht méér slachtoffers van propaganda dan alle voorafgaande eeuwen tesamen. De nieuwe wetenschappen van psychologie, sociologie en communicatie leverden daarbij overigens een steeds belangrijker bijdrage.

Oorlogspropaganda. We zullen andere vormen van propaganda (zoals die van verkiezingskandidaten, politieke partijen en sociale bewegingen) hier even terzijde laten, en ons beperken tot de meest extreme vormen van propaganda rond gewapende conflicten en oorlog. Men maakt daarbij wel een onderscheid tussen witte, zwarte en grijze

propaganda; oftewel waarheid, leugens en een mengeling daarvan. Om het onszelf niet te makkelijk te maken zullen we ons daarbij vooral richten op propaganda van onze eigen westerse kant in het nabije verleden. Een groot deel daarvan ontstaat betrekkelijk spontaan, een klein deel berust op welbewuste manipulatie.

Legervoortlichting. Daarnaast hebben ook legers inmiddels hun eigen voorlichters en PR-mensen, die de doelen van hun chefs moeten dienen. Volgens Knightley (p. 484) zijn de aanbevelingen voor hen als volgt samen te vatten: ‘doe je voor als transparant, open en hulpvaardig; probeer nooit direct controle uit te oefenen of [berichten] zonder meer tegen te houden; probeer onwenselijk nieuws eerder te neutraliseren dan te verbergen; probeer veeleer de nadruk te controleren dan de feiten zelf; probeer slecht nieuws te compenseren met goed nieuws; en lieg alleen rechtstreeks als zeker is dat dit niet meer tijdens de loop van de oorlog zelf zal uitkomen’.

Hij baseert zich daarbij (op pp. 502-3) ook op mensen uit het vak zelf. ‘Je moet je media-strategie met net zo veel aandacht plannen als je militaire strategie’, zo zei kolonel P.J. Crowley van de Nationale Veiligheids Raad van de VS. ‘Om een oorlog te verkopen als je niet wordt aangevallen, in een democratie, moet je de [vijandelijke] leider demoniseren of laten zien dat er humanitaire redenen zijn om er naartoe te gaan’, zo zei S. Robert Lichter, hoofd van het Center for Media and Public Affairs in Washington. ‘We hebben geleerd dat perceptie net zo belangrijk is als de realiteit’, zo vatte de Britse legervoortlichter in Kosovo kolonel Nick Clissitt op zijn beurt samen. ^v

Zodra er ergens een werkelijke confrontatie met doden en gewonden aan onze kant dreigt, ontstaat er echter bij media en publiek vanzelf een hoog-emotionele sfeer die allerlei reflexen en automatismen in werking zet. Een electro-magnetisch veld waarin weerstanden en stromen op een voorspelbare manier verlopen, en waaraan propagandisten nog maar heel weinig hoeven toe te voegen. Hoe komt dat?

De Hunnen: Psychologische achtergronden van propaganda

Het gemak waarmee propaganda aanslaat, vindt zijn wortels in algemeen menselijke mechanismen. Zoals: 1) de eerder genoemde noodzaak van een versimpelde blik op de wereld; 2) het zorgen voor zo min mogelijk spanningen in zichzelf en botsingen met de naaste omgeving, en het veeleer verschuiven van conflictstof naar ‘vreemden’ verder weg; 3) het toeschrijven van vaste eigenschappen aan de eigen en andere groepen en categorieën (stereotypen, generalisatie en discriminatie). Dit laatste is verbonden met wat de antropoloog William Graham Sumner in zijn klassieke boek *Folkways* ‘ethnocentrisme’

noemde, voor: ‘de manier van kijken waarbij de eigen groep het centrum van alles is, en alle anderen onder verwijzing dáárnaar geschaald en beoordeeld worden’.^{vi}

Tijdens de Tweede Wereldoorlog en de Koude Oorlog werd veel onderzoek gedaan naar versterking van vaderlandsliefde en vijandschap. En meer in het algemeen naar de effectiviteit van verschillende propaganda-methoden. Bijvoorbeeld door een groep sociaal psychologen onder leiding van Carl Hovland aan de Yale universiteit. Neutrale bronnen bleken bijvoorbeeld als geloofwaardiger te worden gezien dan partijdige bronnen. De volgorde waarin een boodschap argumenten presenteerde bleek een grote rol te spelen (het zogenoemde primacy en ook recency effect). Een eenzijdige benadering was soms effectiever op korte termijn, maar een tweezijdige (‘genuanceerde’) benadering op lange termijn. Je moest nieuwe informatie bovendien zó presenteren dat ze niet al te veel leek af te wijken van de gevestigde opinie, en aan leek te sluiten bij de behoeften van de ontvanger.^{vii}

Groepen. De verdeling van alle anderen in ‘de onzen’ en ‘de hunnen’ bleek overigens een spontane tendens te zijn. De eerdergenoemde Turks-Amerikaanse psycholoog Muzafer Sherif en zijn vrouw deden daarover een mooi experiment, bekend als dat van ‘De Rovers Grot’. Ze verdeelden jongens bij een zomerkamp in twee groepen, de Groenen en de Blauwen. Deze kregen elk eerst een tijdje de kans om te wennen, en moesten het vervolgens in allerlei wedstrijdes tegen elkaar opnemen. Het bleek al spoedig dat zij zich niet alleen met de eigen groep gingen vereenzelvigen, maar ook tegen de andere groep gingen afzetten. Het wedijveren leidde vanzelf tot openlijke vijandigheid, tot scheldpartijen en vechtpartijen. Soortgelijke zaken zien we natuurlijk ook bij competities tussen sportclubs en bij landen-kampioenschappen.^{viii}

Macht. Philip Zimbardo deed in het begin van de jaren zeventig een soortgelijk experiment aan de beroemde Universiteit van Stanford. Hij vroeg via advertenties betaalde studenten-vrijwilligers voor een gevangenis-experiment tijdens de zomervakantie. Zij werden getest en geselecteerd op stabiliteit. De ene helft zag op een zondag onverwacht politie-auto’s met zwaailichten voor de deur verschijnen, werd gearresteerd en gefouilleerd, en vervolgens zonder pardon geboeid afgevoerd naar het bureau. De andere helft werd bewaker in de gevangenis. Hun gedrag werd vastgelegd op tape en op film. Het experiment had veertien dagen moeten duren, maar moest al na zes dagen worden afgeblazen, omdat de deelnemers veel te veel in hun rol opgingen. De ‘bewakers’ gingen zich namelijk steeds sadistischer gedragen, en de ‘gevangenen’ stortten emotioneel in. Overigens werd later bekend dat deze en andere soortgelijke experimenten tijdens de Vietnam oorlog

bedekt medebetaald werden door de Marine en inlichtingendiensten zoals de CIA. ^{ix}

Aan het begin van de jaren zestig was er al een soortgelijk bekend experiment gedaan door Stanley Milgram. Vrijwilligers kregen daarbij in het kader van zogenaamde leer-experimenten van een proefleider in een witte jas opdracht om proefpersonen in een aangrenzende kamer steeds sterkere stroomstoten te geven. Bij de knoppen stonden aanduidingen van ‘mild’ tot ‘zeer gevaarlijk, kan ernstig letsel veroorzaken’. Via een luidspreker-systeem hoorden ze in het eerste geval gewoon ‘au’, en in het laatste geval afgrijselijke kreten, en een smeekbede om onmiddellijk op te houden. Veel gewone brave huisvaders bleken na enige aansporing bereid om tot het uiterste te gaan. ^x

Oorlogsmisdaden. Het onderzoek kreeg dan ook in de wandelgangen de bijnaam ‘Het Eichmann Experiment’: naar de hoogste Nazi ‘schrijftafel moordenaar’. Die had tijdens de Tweede Wereldoorlog de Joden-transporten naar de concentratie-kampen georganiseerd, was later onder een andere naam naar Argentinië ontkomen, maar daar uiteindelijk door de geheime dienst Mossad gekidnapt om in Israel te worden berecht voor oorlogsmisdaden. Het Milgram experiment werd later ook veelvuldig aangehaald ter verklaring van de excessen van Amerikaanse militairen in Vietnam. Zoals de massamoord die troepen onder bevel van Luitenant William Calley in 1968 begingen op enkele honderden burgers in het dorp My Lai (merendeels bejaarden, vrouwen en kinderen) en die lang geheim werd gehouden. Onlangs is pas na bijna een halve eeuw door de VS toegegeven dat soortgelijke massamoorden op honderden burgers tegelijk ook in Korea hebben plaatsgevonden. Ook bij de Franse ‘politioenele akties’ in Algerije, en de Nederlandse in Indonesië, bleken later dergelijke dingen te zijn gebeurd. ^{xi}

We hebben een zelfs een heel taalgebruik ontwikkeld, om dergelijke excessen naar willekeur verder zwart te maken of wit te wassen. De gruwelen van onze tegenstanders worden daarbij verder uitvergroot, die van onze medestanders uitverkleind – totdat ze vrijwel onzichtbaar zijn geworden. Schijnbaar vanzelfsprekend woordgebruik verhuult daarbij opportunistische definities.

(Kadertje, of niet?)

Wezelwoorden: dubbelpaat ABC voor propagandisten

Oorlog is altijd een gruwelijke zaak, waarbij altijd grove ontsparingen van geweld plaatsvinden. Om de boodschap te verzachten hebben legervoorlichters daarom in de loop der tijd een heleboel eufemismen of wezelwoorden bedacht (‘war speak’), om niet precies te hoeven zeggen waar het op staat. Enkele voorbeelden.

Antwoord. Iedere wezenlijke verandering in opstelling of bewapening van de eigen partij, volgens de eigen leger voorlichtings dienst. Niet te verwarren met: Bedreiging, een identieke verandering bij de tegenstander.

Beginselvast. (Principieel). Iemand van de eigen partij, die hardnekkig vasthoudt aan de eigen beginselen en niet tot compromissen bereid is. Niet te verwarren met: Fanatiek, dat is een soortgelijk iemand van de andere partij.

Departement van Defensie. (DOD). Is er natuurlijk niet alleen voor de verdediging, maar indien nodig ook voor de aanval. Heette vroeger gewoon Ministerie van Oorlog. Wel zo eerlijk.

Drugs-staat. Land waar het merendeel van de productie van drugs plaatsvindt, zoals Colombia. Niet te verwarren met een land waar het merendeel van de consumptie van drugs plaatsvindt, zoals de VS.

Excessen. 'Uitwassen'. Gruwelikheden begaan door onze bondgenoten ter plaatse, die een héél hoge uitzondering zijn.

Fundamentalisten. Orthodoxe moslims. Diezelfde term echter nóóit gebruiken voor orthodoxe christenen of orthodoxe joden, want dat is héél wat anders. Hoewel de christelijke doodseskaders van Latijns Amerika tot Zuid Oost Azië, die tienduizenden gruwelijke moorden op hun geweten hadden, zich ook vaak beriepen op 'God en Vaderland'.

Hunnen. Zoals in 'de Onzen' en 'de Hunnen'. Wij belichamen steeds de beschaving, onze tegenstanders de barbarij. Niet voor niets wordt West Europa afgekort als WE, en de Verenigde Staten als US.

Informatie. Beweringen van de eigen partij, met inbegrip van onwaarheden die nog niet zijn ontzenuwd. Niet te verwarren met: Propaganda, waarbij ook waarheden van de tegenstander die nog niet zijn bevestigd.

Internationale gemeenschap. Een vage term die nooit nauwkeurig gedefinieerd wordt. Als westerse landen een militaire interventie uitvoeren, ook al is dat volledig buiten de Verenigde Naties om of zelfs tegen de VN in, dan heet dat namens 'de Internationale Gemeenschap'.

Lage intensiteits conflict. (Low intensity conflict, LIC). Situatie waarbij een bloederig treffen tussen leger en guerrilla's over de rugen van burgers wordt uitgevochten, meestal in buitengebieden op enige afstand van de hoofdstad. Pratkanis en Aronson noemen (op p. 46) het gebruik van de Pentagon-term voor de conflicten van de jaren tachtig in Midden Amerika nogal curieus, zoals in Nicaragua (50.000 doden), El Salvador (70.000) en Guatemala (100.000). De laatste jaren gaat het in Colombia en Peru om soortgelijke aantallen, maar niemand maakt zich daar vreselijk druk over.

Neven-schade. (Collateral damage). Doden, gewonden en vernielingen naast en voorbij het oorsponkelijke militaire doelwit, met

name burgers. Bij veel oorlogen was de neven-schade groter dan de 'hoofd' schade, maar probeerde men dit zoveel mogelijk voor de achterban te verbergen.

Ongeprovoceerde agressie. De laatste stap van de tegenpartij in een doorlopend escalatie-proces en conflict-spiraal. Niet te verwarren met onze eigen laatste stap, want die heet 'vergelding-saktie'.

Overwinning. Aanduiding voor het voorlopige einde van het gewapende conflict. Maak altijd het 'V for Victory' teken, en beweer altijd dat je gewonnen hebt. Ook als je daarbij voorwaarden hebt moeten aanvaarden, die eerder onaanvaardbaar heetten te zijn.

Politionele actie. Een gewapende interventie waarbij ontkend wordt dat de tegenpartij een volkenrechtelijke status heeft. Bij de Nederlandse 'PA's' in Indonesië werden tienduizenden mensen omgebracht, bij de Franse in Algerije honderdduizenden, en zo voort.

Precisie bombardement. In theorie een bombardement, waarbij bommen alleen en uitsluitend militaire doelen raken, bijvoorbeeld door het gebruik van computer-gestuurde kruis-raketten. In de praktijk is er nog nooit zo'n oorlog geweest, ook niet in de Golf en Kosovo. Het eindeloos herhaalde filmpje, waarbij men een bom precies de luchtkoker van een bunker in ziet gaan, is dan ook steeds zorgvuldig geselecteerd uit duizenden anderen waarbij het vaak minder goed ging.

Regiem. Favoriete aanduiding voor de regering aan de andere kant.

Terrorist. Een tegenstander, die ongericht geweld gebruikt, ook tegen burgers. Een woord dat voor het eerst werd gebruikt door nazi propaganda minister Joseph Goebbels, voor verzetsmensen, die Duitsers in de bezette gebieden als doelwit namen. Niet te verwarren met 'vrijheidsstrijder'.

Wreed. Enkelingen met eigen handen verwonden of doden, of met de eenvoudige hulpmiddelen van een traditionele maatschappij. Zoals bij bamboe-spiezen in valkuilen, bedekt met gebladerte, gebruikt bij de guerrilla oorlog. Het tegenovergestelde van: Professionalisme, waarbij een goedopgeleide vakman vanaf grote hoogte high tech bommen laat vallen, zonder zelf risico te lopen of zijn vele slachtoffers ooit in de ogen te hoeven zien.

Gezelschaps-spel. Probeer bij de eerstvolgende oorlog waarbij wij indirect betrokken zijn in de leger-communiqué's en media-berichten zoveel mogelijk wezelwoorden te ontdekken, en deze lijst verder uit te breiden. Oude woorden gelden voor één punt, nieuwe drie. Gebruik eventueel een Scrabble-bord. ^{xii}

Spiegelbeeld, vertel eens even: Conflictleer

Laten we echter eerst nog eens wat dieper in de algemeen menselijke achtergronden duiken. Het verloop en de beheersing van

conflicten werden een tijdlang bestudeerd binnen de ‘polemologie’, waarvan in Nederland de Groningse hoogleraar Röling en zijn opvolger Hylke Tromp belangrijke exponenten waren. De subjectieve kanten van het politieke bedrijf in het algemeen worden tegenwoordig onder meer bestudeerd binnen de wetenschappelijke interdiscipline van de ‘politieke psychologie’, die Nederlandse en internationale verenigingen kent, en jaarlijkse congressen. Beide vakken hebben belangrijke bedragen geleverd aan ons inzicht in propaganda. Enkele punten.^{xiii}

Selectieve articulatie. Binnen elk land en elke groep circuleren gemakkelijker ‘feiten en verbanden’ met één kijk op de zaken, binnen het andere land en de andere groep met een andere kijk op precies diezelfde zaken. Ik noem dat in mijn boek *De schepping van de wereld in het nieuws* zoals gezegd ‘selectieve articulatie’, en vergelijk het met het knippatronen vel in het *Burda* naaipatronen blad. Aan beide zijden denkt men zo bijna unaniem, dat men het ‘objectieve’ gelijk volledig aan zijn kant heeft, en dat alleen ‘pathologisch’ verblinden zoals die aan de andere kant dat niet willen zien.

Vaderlandsliefde en vijandbeelden. Het zich volledig vereenzelvigen met het eigen gelijk gaat daarbij door voor vaderlandsliefde, de afwijzing van de tegenpartij slaat neer in vijandbeelden. Een klassieke studie van D.J. Finley, O.R. Holsti & R.R. Fagan (over Rusland, Cuba en Ghana) heeft laten zien, dat het koesteren van een duidelijk vijandbeeld zeer belangrijke psychische en sociale functies heeft voor de eigen groep. Het scheidt eenduidigheid, zorgt voor samenhang en richting in het gezamenlijk handelen, en wettigt dat ook. Denken en handelen worden steeds meer ‘manicheïstisch’: dat wil zeggen dat ze worden gesplitst in puur wit en zwart, en dat alle grijstinten verdwijnen. Van nu af aan is de eigen partij alleen nog maar puur nobel, en de andere partij alleen nog maar puur laaghartig.^{xiv}

Spiegelbeelden. Uri Bronfenbrenner heeft ooit laten zien, dat de vijandbeelden aan beide zijden in een conflict paradoxaal genoeg elkaars evenbeeld vormen, of eigenlijk elkaars spiegelbeeld. Dat wil zeggen dat anti-westerse regeringen de neiging hebben om westerse regeringen in wezen net zo af te schilderen, als wij hen. Zowel wij als zij benadrukken, dat de vijandelijke leider ‘eigenlijk’ slechts de steun heeft van een kleine minderheid van getrouwen, die delen in diens macht en voorrechten. De steun van een groot deel van de bevolking komt daarentegen voort uit misleiding, niet uit een (deels gewettigde) andere kijk op de belangenconflicten in verleden en heden.

Escalatie en conflict-spiraal. Dit alles leidt tot hoog oplopende spanningen en schermutselingen, en soms tot een eerste gewapend treffen. Men voelt zich daarbij gedwongen om op een kleine misstap van de tegenstander met een iets grotere vergelding te reageren, om de eigen

vastberadenheid te tonen en de andere partij 'tot rede' te brengen. Vaak is natuurlijk het omgekeerde het geval, en brengt men elite en massa aan de andere kant allen maar tot razernij. Die antwoorden dan weer met een iets heftiger tegenactie, en zo voort. Totdat de escalatie en conflictspiraal tot een complete oorlog hebben geleid, waarbij geen enkele terughouding meer wordt betracht. Veel confrontaties zijn zo begonnen door een verkeerde inschatting van een enkel incident.

Groepsdenken. Een klassieke studie van de Amerikaanse politiek psycholoog Irving Janis bracht daarbij aan het licht, dat de besluitvorming over oorlog en vrede op het hoogste nivo ook vaak heel eenzijdig verloopt. Bij crisioverleg krijgen vaak 'groepsdenken' en bewustzijnsvernauwing de overhand, waarbij de besliste 'haviken' het al snel winnen van de weifelende 'duiven'. Janis pleitte er daarom voor, steeds een geschikte 'advocaat van de duivel' aan te wijzen, die aannemelijk moest maken hoe de andere partij de kwestie zag en mogelijk zou reageren.^{xv}

Bemiddeling. Andere politiek psychologen zoals Morton Deutsch en Herbert Kelman hebben zich vooral gericht op de vraag, hoe men een eenmaal op gang gekomen conflictspiraal weer tot staan kan brengen, of zelfs kan terugdringen. Bijvoorbeeld door stapsgewijze en wederzijdse initiatieven tot spannings-reductie. Men heeft deze bevindingen onder meer gebruikt bij bemiddeling in de conflicten tussen Indonesië en Maleisië, tussen Griekenland en Turkije, maar de laatste jaren ook bij die tussen de Israëli's en Palestijnen.^{xvi}

Terwijl de duiven proberen om een rechtvaardige vrede te bereiken, proberen de haviken de oorlogswil in stand te houden. In de strijd om de 'harten en hoofden' van burgers en buitenstaanders duiken daarbij allerlei vaste werkwijzen op.

(Kadertje)

Pek en veren: Internationaal jargon voor propagandisten-foefjes

Agenda-setting. Daarbij doet het er niet zozeer toe wát je mensen laat denken, maar waaróver je ze laat denken. Het Amerikaanse Pentagon maakt bijvoorbeeld regelmatig bekend dat vijandige landen nieuwe wapenssystemen of opstellingen hebben ingevoerd, die 'een bedreiging' vormen. Het besteed daarentegen geen aandacht aan de eigen doorlopende vernieuwingen, die door anderen als een bedreiging kunnen worden ervaren.

Dual language. Iedere taal heeft minstens twee verschillende woorden voor omstreden handelingen zoals geweld. Het ene woord houdt een rechtvaardiging in, het andere een veroordeling. Men kiest wat uitkomt.

Domino theory. ‘Als die éne streek of dat éne land verloren gaat, dan kan ook een ander volgen, en zo voort’. Op diezelfde manier kun je van ieder stuk land of zee in de wereld volhouden dat het strategisch ‘van levensbelang’ is, omdat het weer naast een ander stuk ligt. Waar immers verbindingen doorheen lopen, of grondstoffen gevonden worden.

Good guys, bad guys. De makkelijkste manier om een kort en krachtig verhaal te vertellen, over een heel ingewikkeld en ver land. Degenen die het toevallig niet met ons eens zijn, zijn dan de slechterikken. En degenen die het toevallig weer met hèn oneens zijn, zijn dan de goeierikken.

Inoculation. Als je bang bent dat de tegenstander met effectieve propaganda komt, bereidt de media en het publiek daar dan alvast op voor. Deze ‘inenting’ kan helpen voorkomen dat ze later alsnog ‘besmet’ raken.

Labelling. Etiketteren. Geef je eigen raketten vredelievende namen zoals ‘Peacekeeper’ en ‘Minuteman’, en die van de tegenstander sinistere initialen zoals SS en SA. Geef ze bij iedere kleine verandering meteen een nieuw nummer (19, 20, 21) waardoor het lijkt of er een supersnelle bewapening plaatsvindt. Noem andere wapensystemen bijvoorbeeld naar dieren: geliefde dieren voor de Navo, gevreesde dieren voor het Warschaupact. De media namen dat tientallen jaren klakkeloos over.

Mass grave. Bij militaire interventies die heten plaats te vinden ter verdediging van de rechtsorde (dat wil zeggen bij allemaal), is het belangrijk snel ‘bewijzen’ te laten ontdekken van de wandaden van de tegenpartij. In ieder conflict komen mensen in groepen om, en worden in groepen begraven. Niet ieder meervoudig graf duidt echter noodzakelijkerwijs op een massa-executie. Alleen forensisch onderzoek kan daarover uitsluitsel geven, maar dat duurt meestal veel te lang.

Opinion leaders. Om de publieke opinie en de media te doen omslaan moet je volgens de ‘two step flow’ theorie vooral opinieleiders bewerken. Bijvoorbeeld ‘morele’ smaakmakers van levensbeschouwelijke organisaties.

Scare mongering. Bangmakerij. Tijdens de Koude Oorlog werd bijvoorbeeld ook in Nederland het sprookje geloofd, dat het dringend nodig was om die doodsimpele sirenes van de Bescherming Burgerbevolking elke maand opnieuw een kwartier proef te laten loeien. Omdat ze anders wel ‘opeens kapot’ konden zijn. In feite was het een ‘psy-war’ foefje om onbewust de herinnering aan oorlog –en de bereidheid tot bewapening- levendig te houden.

Tarring. Insmeren met pek en veren, zwartmaken. Over vijandige leiders worden systematisch en doorlopend pikante verhalen in omloop gebracht, die hun internationale aanzien verder moeten schaden.

Perikelen met sex en drugs, geld en bijgeloof. Soms is het waar, maar soms ook niet.

Unattributed sources. Veel informatie inzake dreigingen is ‘off the record’, en wordt op hun eigen verzoek toegeschreven aan vage bronnen zoals een ‘hoge functionaris’, een ‘westerse diplomaat’, een ‘militaire deskundige’, en zo voort. Daarmee wordt vaak verhuld dat ze partij zijn, en belang hebben bij een bepaalde draai aan het nieuws.

Video clips. Mensen zijn visuele dieren en met niets zo makkelijk te foppen als met filmbeelden. Bovendien kunnen televisiejournals de verleiding van ‘exclusief’ slagveldmateriaal nooit weerstaan. Natuurlijk zorg je wel dat je de luchtopnamen zorgvuldig selecteert en van een gunstige interpretatie voorziet.

Window of opportunity. Het beste moment voor een omstreden militaire actie overzee is tijdens feestdagen en vakanties – met name die rond de jaarwisseling. Denk aan de Kerstbombardementen op Hanoi, of de Kerstinval in Panama. Veel actiegroepen en politieke instellingen liggen dan plat, zelfs de VN in New York. Het duurt een dag of tien voordat er een effectieve reactie komt: tegen die tijd is de klus dan al lang geklaard.

Yellow ribbon campaign. Veel Amerikaanse Vietnam veteranen vonden dat ze bij thuiskeer niet goed ontvangen waren. Daarom hebben leger voorlichtingsdiensten sindsdien geleerd, terugkerende militairen uitdrukkelijk door familieleden, gezagsdragers en publiek thuis te laten verwelkomen. Liefst met gele strikken: naar het bekende sentimentele liedje.

Sex en drugs: Psychologische oorlogvoering en media-manipulatie

Tot de belangrijkste aspecten van het voorbereiden, beginnen en winnen van een conflict behoren dus tegenwoordig de politieke en psychologische oorlogvoering, alsmede mis- en desinformatie. In het verleden hebben geheel of gedeeltelijk vervalste documenten of getuigenissen bijvoorbeeld vaak een rol gespeeld bij het rechtvaardigen van conflicten. Tijdens de ‘Red Scare’ en de Koude Oorlog waren daar bijvoorbeeld de beruchte ‘Zinoviev Letter’ en de ‘Penkofsky Papers’ (zie Blackstock, Dittrich e.a.).^{xvii}

Recentere voorbeelden waren de (mislukte) pogingen om de Bulgaarse communistische diplomaat Antonov achteraf medeschuldig te maken aan de aanslag van de Turkse fascist Agca op de Paus. (Meer daarover in mijn bijdrage tot het boek van Wesselius over *Het Mijneveld* van de journalistiek). Alternatieve Amerikaanse onderzoekers hebben dergelijke verhalen achteraf in boeken en tijdschriften zorgvuldig

ontzenuwd, maar dat veranderde verder niet veel aan de beeldvorming.
xviii

Men gaat er daarbij immers van uit dat het doel de middelen heiligt. Infiltratie van neutrale organisaties en manipulatie van neutrale media is tegenwoordig een belangrijke taak van de verschillende inlichtingen-diensten - ook in grote westerse landen zoals Engeland, Frankrijk en de Verenigde Staten. In dat laatste land werkten bijvoorbeeld decennia lang tientallen CIA-agenten bij alle grote media (Van Ginneken 1996, pp. 85-8). Rond ieder gewapend conflict waarbij die landen betrokken zijn, zijn speciale taakgroepen van vakmensen aan het werk. Die tot doel hebben de tegenstander verder te destabiliseren en zwart te maken (meer daarover o.m. bij Watson). In de VS gebeurde dat bijvoorbeeld binnenlands ook in het kader van het geheime 'Cointelpro' programma, gericht tegen zwarte radicalen. In Noord Ierland kwam een anti-IRA propaganda-programma aan het licht, toen media-manipulator Colin Wallace achteraf een boekje open deed. (Zie daarover o.m. mijn artikelen in het weekblad *De Groene* van 21 Februari, en het vakblad *Reporter* van Juli 1990).^{xix}

De bedekte en openlijke militaire interventies van de Verenigde Staten in Latijns Amerika -bijvoorbeeld in Guatemala (1954), Cuba (vanaf 1960), Chili (1973), Nicaragua (vanaf 1980), Grenada (1983) en Panama (1989)- werden allemaal voorbereid en begeleid door professionele leugencampagnes. Achteraf zijn die gedetailleerd weerlegd door Amerikaanse onderzoekers en zelfs door betrokkenen, maar toen hadden ze hun nut al lang gehad. Bijvoorbeeld doordat ze effectief internationaal protest op het beslissende moment van de eerste 24, 48 of 72 uur vertraagden en ontmoedigden.

In het geval van Grenada werd bijvoorbeeld achtereenvolgens het bericht verspreid dat er Cubaanse legereenheden op het eiland waren, dat er een militair Sovjet vliegveld werd aangelegd, dat er honderden Amerikaanse studenten in gijzeling dreigden te worden genomen, dat er massagraven waren ontdekt. In het geval van Panama werd bijvoorbeeld achtereenvolgens het bericht verspreid dat in het bureau van leider Noriega cocaïne zou zijn aangetroffen, alsmede een exemplaar van Hitler's *Mein Kampf*, alsmede rood damesondergoed dat hij bij gelegenheid zelf zou dragen. Dergelijke pikante verhalen worden heel snel en lichtvaardig door de internationale media overgenomen, en hebben hun bedoelde effect op een precies ogenblik. Dat ze later worden ontzenuwd, doet er daarbij niet niet veel meer toe.

Lees verder bijvoorbeeld: Dittrich, van Ginneken & Kouijzer, van der Meiden.

(Kadertje)

10 punts memo van de communicatie-adviseur

aan westerse leger-voorlichters.

1. *Belemmer toegang.* Conflicten vinden vaak plaats in onherbergzame buitengebieden. Benadruk daarnaast dat journalisten die er op eigen houtje opereren grote risico's lopen. Arresteer ze desnoods en houdt ze fysiek vast (zoals gebeurde in Grenada en Panama, de Falklands en de Golf).

2. *Biedt voorzieningen.* Zorg dat er op een oorlogsschip of een basis v r achter de linies goede elektronische verbindingen zijn, studio-voorzieningen en een doorlopende informatiestroom. Verslaggevers blijven dan als vliegen gevangen zitten in de stroop.

3. *Leg een krachtige eerste definitie op.* De eerste klap is een daalder waard. Concentreer je propaganda-inspanningen vlak voor en tijdens het uitbreken van het gewapend treffen. Dat raamwerk gaat daarna vanzelf een eigen leven leiden.

4. *Blijf de agenda bepalen.* Zorg dat prestigieuze woordvoerders iedere dag tenminste  n belangrijk item aan de informatiestroom toevoegen, vanuit de eigen visie. Houdt zo je voorsprong vast.

5. *Verpersoonlijk het conflict.* Wij hadden het niet aan de stok met Egypte of Lybië, met Iran of Irak. Maar met Nasser en Khadaffi, Khomeiny en Saddam Hoessein. (De boeven in de grote Disney tekenfilm *Aladdin* lijken trouwens als twee druppels water op die beide laatsten).

6. *Gebruik emoties.* De nuances op de opiniepagina's, in de achtergrond-katernen en weekend-bijlagen van de kranten doen er weinig toe. Hoog-emotionele foto's op de voorpagina's en gefilmde reportages in de opening van de tv-journaals bepalen het beeld. Zorg dat die er komen.

7. *Smoor andere geluiden.* Voor zover er toch eigen correspondenten vanaf de andere kant berichtgeven, bijvoorbeeld over burger-slachtoffers: houdt ze onder doorlopende druk door naïviteit te suggereren. Zoals bij Peter Arnett van CNN in Bagdad, of bij Gerry Eickhof van de NOS in Belgrado.

8. *Trek historische parallellen.* Liefst met het toegeven van Chamberlain aan Hitler in München, met genocide en de holocaust. Daardoor leg je een eenduidige interpretatie op.

9. *Sluit aan bij stereotypen.* Doe dat nooit openlijk, maar altijd bedekt. Aziaten worden vanzelf als dubbelhartig gezien, Arabieren als sluw, Afrikanen als primitief, Latino's als macho. De Balkan heeft van alles een beetje.

10. *Overwinning.* Claim altijd de overwinning, ook als je meer concessies hebt moeten doen dan je eerder aanvaardbaar vond. 'We are the champions'.

Het toegeven van een (zelfs gedeeltelijke) nederlaag, vermindert daarentegen de bereidheid van de media en het publiek om zo'n avontuur in de toekomst nog eens te steunen.

ⁱ Zie het boek van McArthur.

ⁱⁱ Delen daarvan werden verwerkt in een speciale aflevering over 'De waarheid als slachtoffer' van het actualiteiten-programma 'Nieuwslijn' van Veronica televisie, onder redactie van Ilse van Wingerden en gepresenteerd door Rick Nieman, die werd uitgezonden op 23 Februari 1993.

ⁱⁱⁱ Meer daarover in mijn artikelen van die tijd, en recentelijk opnieuw in *De Groene* van 9 Aug. 2000.

^{iv} Knightley, hoofdstuk 19 en 20.

^v Knightley, pp. 502-3.

^{vi} Zie ook mijn boek *De schepping*, pp. 177-9.

^{vii} Zie bijv. Sahakian, Ch. 20, pp. 477-526.

^{viii} Het oorspronkelijke artikel stamde uit 1953, later werden de betreffende thema's verder uitgewerkt in boeken van 19 en 1967.

^{ix} Zie Watson, pp. 193-7.

^x Zie overigens voor een kritiek op de standaard-interpretatie van dit experiment, en op deze wijze van werken in het algemeen, mijn artikel over 'het experiment als bron van artefacten' in het vaktijdschrift *Kennis en methode*, naar aanleiding van het boek van Jill Morawski (ed.) over *The rise of experimentation in American psychology*.

^{xi} Zie o.m. Harry Mulisch

^{xii} Zie ook William Lutz (1989), *Doublespeak* (New York: Harper & Row), m.n. Hoofdstuk 6 en 8. En het hoofdstuk over taal in mijn boek over *De schepping van de wereld in het nieuws*.

^{xiii} Zie voor nadere verwijzingen o.m. het boek dat ik in 1986 samenstelde samen met Ruud Kouijzer, de bijdrage die ik in 1988 leverde aan een boek van William Stone en Paul Schaffner, en delen van mijn verlate proefschrift uit 1989, in 1992 gepubliceerd door Cambridge University Press (o.m. de laatste paragrafen van de hoofdstukken 1 en 4).

^{xiv} Zie o.m. de bijdragen van H.J. Rebel, K. Rodenburg en L. Wecke in Van Ginneken & Kouijzer (1986).

^{xv} Vergelijk Irving Janis (1972), *Victims of groupthink* (Boston: Houghton Mifflin), met het proefschrift van de tegenwoordige Leidse hoogleraar Paul 't Hart over dat onderwerp.

^{xvi} Zie o.m. mijn artikel over 'Het gezichtspunt van de tegenpartij' in het maandblad *Psychologie*, November 1986.

^{xvii} Zie bijvoorbeeld over oudere voorbeelden het algemenere werk *Knoeien met het verleden* onder redactie van Z.R. Dittrich, B. Naarden en H. Renner (Utrecht: Spectrum 1984). Of de meer gespecialiseerde studie van Paul Blackstock, *Agents of deceit* (Chicago: Quadrangle 1966).

^{xviii} Zie bijvoorbeeld het begin van mijn hoofdstuk over beeldpropaganda in het boek van Jacqueline Wesselius, *Het Mijneveld*, en mijn artikel over psychologische oorlogvoering in het maandblad *Reporter* van Sept./ Okt. 1987.

^{xix} Zie mijn besprekingen van het boek *Who framed Colin Wallace?* van Paul Foot, in het weekblad *De Groene* van 21 februari 1990 en het maandblad *Reporter* van Juli 1990.